

VISITAR UNA ESGLÉSIA

PAUTES PER ENTENDRE-LES I GAUDIR-NE

Equip de continguts de Catalonia Sacra
→ Document en procés

Juny 2023

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ

- 1.1. El patrimoni eclesiàstic i les seves funcions al llarg de la història
- 1.2. Conjunts que testimonien una evolució orgànica

2. LES ESGLÉSIES SEGONS ELS USUARIS

- 2.1. La Catedral.
- 2.2. L'església parroquial.
- 2.3. El santuari.
- 2.4. L'església d'una comunitat religiosa.
- 2.5. La basílica

3. L'ENTORN DE L'ESGLÉSIA

- 3.1. Situació geogràfica
- 3.2. La orientació
- 3.3. Elements que envolten l'església

4. LA FORMA DE L'ESGLÉSIA I EL SEU EXTERIOR.

- 4.1. El cos de l'església.
- 4.2. El campanar
- 4.3 La façana

5. L'INTERIOR

- 5.1 L'espai interior de l'església
- 5.2. La decoració i les imatges a l'interior de l'església
- 5.3. El tractament de la llum
- 5.4. L'altar major i el presbiteri
- 5.5. Els mobles del presbiteri
- 5.6. El cambril.
- 5.7. La nau i el cor
- 5.8. Les capelles laterals
- 5.9. El baptisteri.
- 5.10. El cor elevat i l'orgue.
- 5.11. Les tribunes o triforis.
- 5.12. La sagristia

1. INTRODUCCIÓ

1.1. El patrimoni eclesiàstic i les seves funcions al llarg de la història

Per poder entendre bé la naturalesa del nostre patrimoni cultural hem de tenir en compte el marc de la cristiandat occidental (segles IV-XX), dins el qual van ser creats la major part de béns patrimonials que s'oferiran a la visita: un món en el qual l'Església i la societat eren la mateixa cosa.

En primer lloc cal tenir present quines són les funcions primordials, bàsiques i intransferibles, del patrimoni eclesiàstic i, concretament, de les esglésies. Una església és principalment l'embolcall d'un espai on succeeixen coses; i, a diferència d'altres edificis, allò que hi succeeix de manera pròpia són els actes relacionats amb la celebració de la fe cristiana: tant les devocions privades i individuals, com sobretot els actes col·lectius: la missa, la litúrgia de les hores, l'administració dels sagraments i dels sacramentals... Per tant, per entendre bé una església caldrà parar esment primer de tot a quines d'aquestes activitats hi tenen (o hi tenien) lloc, i de quina manera, i en quins llocs.

Però també hem de tenir en compte que en moltes esglésies, sobretot les esglésies parroquials, hi tenien lloc les reunions polítiques del nucli de població i els actes més rellevants del seu calendari festiu, tant comunitari com personal; s'hi emmagatzemaven els béns comunitaris i s'hi comunicaven les notícies rellevants.

Així, les esglésies i conjunts arquitectònics religiosos, amb tot el que contenen, s'han d'entendre com a fruits d'aquells conceptes espirituals fonamentals, però també com a receptacles d'expressió identitària de les comunitats. Atenent a aquesta funció social, més enllà de la utilització litúrgica, molt sovint les comunitats abocaven en la materialitat de la seva església la major part dels recursos disponibles, i a resultes d'això les nostres esglésies han esdevingut el monument més rellevant, i a vegades l'únic, d'una població concreta. I per això hi solem trobar elements vinculats a la seva funció religiosa bàsica, però al mateix temps acompanyats o embolcallats per altres elements que són manifestacions més aviat de caire identitàri, social o polític. En aquest darrer sentit, les esglésies (sovint encapçalades per llurs campanars) esdevenien un signe d'identitat de les comunitats, exhibit amb orgull i fins contraposat al de la comunitat veïna.

Aquesta dualitat del patrimoni s'entremescla amb una altra dualitat: el nervi espiritual i diví que té el patrimoni i la seva concreció en una carn i una pell humanes. Veurem com una mateixa voluntat de naturalesa espiritual, com és ara la necessitat de celebrar el sagrament del baptisme, pot tenir una concreció material, una pell molt distinta en cada església depenent de les característiques i les capacitats econòmiques de la comunitat que resideix en l'església. En alguna comunitat important podem trobar un edifici sencer dedicat al baptisteri, i en altres esglésies la pica baptismal es troba col·locada en un forat fet a la paret de la nau; mateix nervi diví, molt diferent pell humana.

1.2. Conjunts que testimonien una evolució orgànica

Naturalment, totes aquestes funcions del nostre patrimoni han experimentat evolucions al llarg del temps en diferents sentits. Per exemple, pel que fa al culte, si bé la fe cristiana no ha canviat en allò essencial des dels temps apostòlics, és clar que avui les misses no se celebren pas com fa cent, cinc-cents, mil o mil cinc-cents anys.

Els canvis en les formes han determinat necessitats materials diferents, que o bé han generat espais nous o bé han modificat o ornamentat els que ja existien. Això és molt important. La renovació d'àmbits existents o la creació d'àmbits nous ve sempre promoguda per la necessitat de fer unes o altres activitats concretes.

Les característiques materials d'aquests nous espais, o de les modificacions dels espais preexistents queden determinades per dues qüestions bàsiques: les modes, les corrents, els gustos estètics del moment, i la capacitat concreta de la comunitat que ho promociona: la seva dimensió, les seves possibilitats materials... No és el mateix una catedral que una parròquia, ni un monestir que una ermita. Per exemple, mentre que alguns equipaments s'aterraven i reconstruïen segons els gustos del moment, en altres es reemplaçava només la capçalera, s'afegia una o més capelles o simplement es renovava l'altar major.

Aquestes modificacions es van fent al llarg dels segles, i es van sumant de manera més o menys harmònica en un mateix edifici. Per això hem de considerar que la forma d'una església, tant si és d'una gran coherència deliberada en totes les seves parts (per exemple a la Sagrada Família, que es va executant segons un únic projecte) com d'una gran diversitat en els seus components (per exemple en una petita església parroquial romànica, on s'ha afegit al llarg del temps una capella gòtica, una altra de renaixentista amb el baptisteri, un retaule i un campanar barrocs i un nou conjunt d'altar, ambó i càtedra dels anys setanta del segle XX), és sempre fruit d'una evolució orgànica, determinada per les seves funcions primordials.

I és en aquesta idea, sobretot quan s'acompanya de riquesa i diversitat de formes, que hi trobarem més fàcilment els testimonis de la vida d'aquell nervi diví que traspasa i uneix totes les formes de la pell humana. Veurem una mica l'àlbum fotogràfic de la comunitat que ha anat visquent, al llarg dels segles, la seva dimensió transcendent al voltant del nostre edifici.

2. LES ESGLÉSIES SEGONS ELS USUARIS

És molt important també a l'hora de voler entendre les característiques físiques d'una església concreta saber a quin tipus de **comunitat** serveix. Ho despleguem a continuació, bo i tenint en compte que els diferents eixos amb què ho enfocarem s'entrecreuran, sovint, amb els que explicarem en els apartats posteriors d'aquest document.

En un sentit essencial, totes les esglésies són el mateix: un edifici amb un repertori de formes i parts components relativament limitat destinat al culte cristià; és a dir, que conté almenys un altar prop del qual s'aplega una comunitat que celebra la litúrgia sota la presidència d'un ministre ordenat. Això és perquè serveixen un mateix poble, que dona el mateix culte a un mateix Déu. En què es diferencien, doncs, catedrals, canòniques, parròquies, ermites o santuaris? No és només una qüestió de dimensions o de qualitat artística. La diferència té a veure amb la comunitat que usava (o usa encara) aquella església, a vegades de manera exclusiva però més sovint de manera simplement preferent. El tipus de vida que se celebra al voltant de l'església determinarà una part prou important de la seva configuració material.

Moltes vegades donem a una església el nom de la institució o comunitat a la qual pertany i serveix; per exemple, quan diem "el monestir de Ripoll" per referir-nos a l'església de Santa Maria, l'abacial de l'antic monestir; o quan diem "la canònica de Sant Feliu" per indicar l'església de Sant Feliu de Girona, servida per una comunitat de canonges. Aquesta classificació, però, no és simplement una qüestió de noms. En un monestir o una parròquia, al costat de l'església hi podrem reconèixer una sèrie d'equipaments que ens ajudaran a entendre la identitat del conjunt.

De manera resumida, les diferents categories d'esglésies que podem trobar al nostre país en funció de les comunitats a qui serveixen són les següents:

2.1. La Catedral.

Generalment una a cada diòcesi (cal considerar canvis de seu, d'una església a l'altra o d'una ciutat a l'altra; eventualment això dona lloc a l'existència de cocatedrals). Església principal del bisbe (que hi té la seu o **càtedra**, d'aquí el nom), metàfora de tota la comunitat diocesana reunida. És servida per una comunitat de canonges que hi té (o hi tenia) un **cor** per al res de l'ofici diví; i prop de l'església, una sèrie d'equipaments anàlegs als d'un monestir (**sala capitular**, **refetor**, **dormitori**... sovint al voltant d'un **claustre**), perquè a l'edat mitjana els canonges eren cridats a fer vida comunitària de manera total o parcial. Per tot això, i perquè els seus promotors (bisbe i comunitat de canonges) eren detentors de poder, de prestigi i de mitjans econòmics, sol tractar-se d'esglésies grans i molt rellevants des del punt de vista arquitectònic i artístic. De la mateixa manera, com que al llarg del temps a les catedrals es va anar aplegant un important conjunt d'elements preuats destinats al culte (peces d'escultura i pintura, orfebreria, teixit, reliquiaries, llibres litúrgics, etc.), moltes de les quals es desaven en un lloc segur, sovint les catedrals compten amb museus, que reben el nom tradicional de **tesor capitular**. A més, les catedrals van néixer, gairebé de manera invariable, en nuclis urbans: cal tenir en compte també la seva **posició dins la trama urbana**, la **connexió amb vies de comunicació** importants i la **relació amb altres edificis** rellevants vinculats a la seva condició de seu diocesana (palau episcopal, arxiu, antics hospitals o albergueries de pobres i pelegrins) o urbana (seus dels poders civils, etc).

2.2. L'església parroquial.

Es pot entendre com una catedral "en miniatura", servida per un rector (és a dir, un prevere que per delegació del bisbe té encomanat el regiment o direcció d'una parròquia o porció territorial de l'església diocesana). És la seu, per tant, de la parròquia, i el marc on la majoria de cristians tenen el contacte ordinari amb l'Església (celebració i recepció dels sagraments, personals i comunitaris; històricament, pagament del delme, etc). En paraules de J. M. Marquès, la parròquia és la institució on el cristià rep tot allò que pot esperar de l'Església, i on dona a l'Església tot allò que aquesta pot esperar d'ell. Tot aquest intercanvi tenia lloc, en bona proporció, dins l'església parroquial. Les més senzilles tenen un sol **altar**, però en la majoria de les ocasions al llarg del temps la fundació de beneficis particulars i de confraries va determinar l'erecció d'**altars secundaris**, característicament situats en **capelles laterals**, i entre elles les "**capelles fondes**" sovint vinculades a congregacions de fidels o usades com a capella del Santíssim. La parròquia ha de disposar d'una **pica baptismal** per a l'administració del baptisme. En parròquies grans amb molts altars secundaris i molts beneficis fundats, es formaren comunitats de beneficiats, que no menaven vida comunitària però sí que solien organitzar-se per al res comú de les hores canòniques: llavors es dotaven de **cors**, com els dels monjos o canonges. A l'exterior, l'església parroquial sol generar només la **rectoria**, on viu el rector (o abans els domers, normalment dos preveres que es tornaven setmanalment en el regiment de la parròquia) i potser també el **comunidor**, mena de cobert o de campanaret des d'on es conjuren les tempestes i es beneeix el terme en la festa de la Santa Creu. Ens els llocs rurals, encara sol tenir al voltant, també, el cementiri.

Subordinades a l'església parroquial dins el mateix terme territorial, hi pot haver altres llocs de culte: esglésies **sufragànies** (sovint en poblacions creixents, que amb el temps generen la seva pròpia parròquia), **capelles públiques** (erigides a causa de vots de poble, que marquen termes de peregrinacions o aplecs, etc.), capelles privades (és a dir, dins de cases particulars per al culte dels qui hi viuen, amb llicència del bisbe), o santuaris.

2.3. El santuari.

Els **santuaris** són equipaments característics del paisatge religiós del nostre país. Molt sovint són dedicats a la **Mare de Déu**, encara que n'hi ha de dedicats a altres sants o santes. Solen trobar-se en **indrets geogràficament destacats**: als cims de muntanyes, dins de baumes, prop de fonts... potser fins i tot en llocs on, anteriorment al cristianisme, s'havia estimat la presència de forces sobrenaturals, que la cultura cristiana reinterpreta de diferents maneres, a vegades en forma de miracles com els típics de les **marededeus trobades**. Els santuaris, tot i que sempre pertanyen a una o altra parròquia, poden ser **punt de referència de diverses comunitats** parroquials de manera simultània, de les de la rodalia del santuari, que el tenen cada dia a la vista, o d'altres de més llunyanes que igualment s'hi identifiquen. Molt sovint el **patronatge d'una diòcesi** es confia a una advocació que resideix en un santuari.

El fidel acudeix al santuari per a relacionar-se amb Maria o amb el sant titular d'una manera especial, més personal, més enllà del tracte ordinari amb l'Església que té lloc en el marc de la parròquia; tant en el passat com encara avui, sobretot per tal d'obtenir

gràcies espirituals o materials (curació de malalties, benestar dels éssers estimats, conservació dels camps i del bestiar... i acció de gràcies per haver-ho obtingut). El culte es focalitza fàcilment en la **imatge** que presideix l'altar major, a la qual en ocasions s'atribuïen virtuts miraculoses. L'atenció duta a aquestes imatges i la necessitat de facilitar llur veneració per part d'un gran nombre de fidels va generar solucions arquitectòniques que permetessin accedir-hi sense entorpir la litúrgia celebrada a l'altar: els **cambrils**. La petició de gràcies i l'agraïment per haver-les obtingudes sovint es materialitzava en **exvots** oferts al santuari, objectes de naturalesa variada que simbolitzaven la presència permanent del fidel prop de Maria o del sant que l'havia ajudat (antigament ciris o cintes amb l'alçada del devot o tauletes que representaven un accident o una circumstància concreta; més modernament, figures de cera del membre malalt -un braç, una cama, un ronyó- o objectes relacionats amb la circumstància concreta, com ara una crossa, un floc de cabells o una gorra militar). Primitivament, sobretot quan eren ciris, romanien prop de l'altar; més tard es disposaren en cambres adients.

El santuari és servit per un rector o prevere custodi, avui sovint el rector de la parròquia dins la qual es troba el santuari. Al costat de l'església, generalment simple i amb pocs altars secundaris, sol haver-hi una **hostatgeria** per als qui hi han de passar la nit i sobretot per a la celebració dels **aplecs**, ocasió de trobada de totes les comunitats relacionades amb el santuari i, per tant, moments de sociabilitat i d'intercanvi. Quan en un santuari o simple capella hi vivia un ermità, cosa freqüent a la baixa edat mitjana i a l'època moderna, se la podia anomenar **ermita**, un terme que també s'aplica freqüentment, de manera impròpia, a una església petita situada en un lloc recòndit. Algunes d'aquestes petites esglésies, avui abandonades i remotes, havien nascut com a seus de termes parroquials rurals o muntanyencs amb hàbitat dispers.

2.4. L'església d'una comunitat religiosa.

Llevat d'algunes diferències puntuals, com veurem, les característiques de les esglésies vinculades a comunitats religioses són anàlogues i per això les resumim de manera conjunta. En propietat, les comunitats de vida religiosa no formen part de l'estructura dels bisbats; els clergues i/o persones que en formen part no estan directament dedicades al servei de la comunitat diocesana, sinó que, sense renunciar a la inserció general en el Poble de Déu, neixen d'un impuls espiritual interior que les mena a cercar Déu en el silenci i en la separació del món ordinari (fora del "segle", és a dir, de la vida mundana i secular). Des de molt antic, les comunitats cenobítiques o de vida comuna es van organitzar per tal que els seus membres individuals poguessin aconseguir aquest fi tot mancomunant serveis i duent a terme certs actes de manera comunitària (sobretot, l'Eucaristia), també per recordar aquella unió essencial a la totalitat del Poble de Déu.

Al fil de la història i segons el carisma concret i els estatuts amb els quals van ser fundades aquestes comunitats, podem parlar de **monestirs** (per als ordes benedictí i cistercenc, i per a les branques femenines dels ordes mendicants com les clarisses), de **canòniques** (comunitats de canonges regulars o seculars -llavors dites **col·legiates**-, semblants a monjos però sovint amb cura d'ànimes, és a dir, regint una seu parroquial: és el cas també dels canonges catedralicis), o de **convents** (seus dels ordes mendicants: franciscans, dominics, mercedaris, servites..., sempre enclavats en entorns urbans i

dedicats a la predicació sense tanta separació del món secular). Segons aquesta classificació, podem parlar d'esglésies **abacials** (si el monestir era dirigit per un abat), **priorals** (si ho era per un prior; o bé si, essent una parròquia important, el rector tenia el títol de prior, com a Reus; en altres casos, parròquies importants tenen el títol d'**arxiprestal**), **canonicals**, **conventuals**. Cal estimar en cada cas quin era el lloc dedicat als laics, cosa que es pot reflectir en l'arquitectura de l'església i en la seva disposició: per exemple, les esglésies de les canòniques agustinianes solen tenir la seva porta principal oberta a l'exterior del clos monàstic, per tal de permetre a la feligresia l'accés habitual a l'església; en els monestirs benedictins i sobretot els cistercencs, en canvi, els laics gairebé no entraven a les esglésies abacials, sinó que en tenien destinades altres de més petites per a ús parroquial; i a les esglésies dominicanes i també franciscanes, la seva presència era esperada i desitjada en els seus espais amplis, presidits per una gran **trona** des d'on se'ls adreçaven sermons.

Les esglésies pertanyents a comunitats religioses poden tenir diversos **altars secundaris** a més del major; en certs casos, comunitats amb un interès destacat pel simbolisme litúrgic podien tenir interès a disposar d'un paisatge hagiogràfic ric i diversificat a base de molts altars d'aquesta mena, on a més, si estaven formades per molts preveres, aquests hi podien celebrar les misses privades. Però el moble més característic d'una església comunitària és el **cor**, on tots els membres del col·lectiu s'apleguen diverses vegades al dia per al res de les hores canòniques i la participació, almenys, a la missa major. El cor, que solia trobar-se a la part més oriental de la nau central de l'església i més modernament a l'entorn de l'absis, sol tenir una forma de U, de manera que els ocupants dels setials, dividits en dues meitats, es veuen els uns als altres. Un dels setials, sigui al mig del costat curt o en un dels extrems dels costats llargs, és la seu del cap de la comunitat (abat, prior, superior, etc.); un altre seient, a sota o al davant, sol ser ocupat pel qui dirigeix el res aquella setmana. Les dignitats o càrrecs de les comunitats poden ocupar seients específics. A partir del segle XVI, noves formes de congregacions religioses com els jesuïtes o els felipons van prescindir del res comunitari, de manera que les seves esglésies són desproveïdes de cor.

En viure en comú, les comunitats religioses solen necessitar, a més de l'església, cambres com la **sala capitular**, el **dormitori**, el **refetor** i antigament altres vinculades a la **gestió agropecuària** (celler, trull, etc), normalment agrupades a l'entorn d'un pati o **claustre** que sovint, avui, és vist com l'element més rellevant del conjunt, i que antigament acumulava també funcions litúrgiques, de vida quotidiana i fins i tot representatives. Més modernament o en alguns casos concrets (com el de la Cartoixa), en comptes de dormitoris comunitaris es disposava de **cel·les** individuals.

2.5. La basílica

El nom de **basílica** la donaven grecs i romans als grans espais porticats que complementaven les àgores i fòrums i que quan calia permetien dur a terme les activitats a recer del sol i de la pluja; el mot, en grec, significa "reial" perquè sovint aquestes estructures les havien pagades els sobirans i prínceps. Entre els cristians de seguida va passar a designar les grans esglésies, perquè s'assemblaven als fòrums coberts i perquè eren, també, "reials" com a lloc de culte del Rei de l'Univers. En el vocabulari antic, basílica és simplement sinònim d'església. En sentit propi, a Roma van

conservar aquest nom oficial les quatre seus principals del Papa: la catedral de Roma (dedicada al Salvador i popularment coneguda com Sant Joan del Laterà) i les esglésies de Sant Pere del Vaticà, Santa Maria la Major i Sant Pau Extramurs, conegudes com a basíliques majors. Després el títol es va donar també a altres esglésies romanes. Des de la darrerïa del segle XIX, les esglésies més rellevants del món catòlic van començar a demanar al Papa la concessió del títol de basílica menor, com a signe d'adhesió a Roma. La que primer ho obtingué a Catalunya fou l'abacial de Montserrat (1881). A la pràctica, es tracta d'un títol simplement honorífic que es manifesta amb la presència de dos elements: l'*umbrella* (una mena de paraigua mig tancat de franges grogues i vermelles, els colors pontificis tradicionals) i el *tintinnabulum*, un campanaret en miniatura, que poden ser duts en les processons organitzades per aquella església.

3. L'ENTORN DE L'ESGLÉSIA

Estem acostumats, potser, a pensar l'església com un objecte aïllat, però això és un error: forma part d'un conjunt, poble, barri, ciutat, d'una manera o d'una altra; almenys, sempre s'hi relaciona. I sovint també, més concretament, d'un grup d'edificis o d'equipaments. Fins les ermites aïllades es poden relacionar amb un camí i amb un paisatge percebut pels fidels que hi acudeixen, de manera més sovintejada o esporàdica. Per això es pot estimar com els elements exteriors de l'església s'adrecen, també visualment, a les persones que la veuen o que l'han d'emprar.

3.1. Situació geogràfica

En molts casos l'església parroquial aplega al seu voltant el nucli habitat. A grans trets, això sol tenir el seu origen a partir del segle XI, amb el fenomen de la pau i treva, que garantia seguretat als que s'aplegaven al voltant de l'església, en un radi de trenta passes. L'espai s'anomenà "sagrera", i sovint també "cellera", fet que indica que pogué adquirir usos més o menys comunitaris o d'emmagatzematge. En altres ocasions l'església es va construir fora del nucli habitat, sigui prop de les muralles o del castell que havia donat origen a la població o decididament allunyada dels nuclis urbans. Finalment, en alguns d'aquests nuclis que originàriament no tenien parròquia pròpia, el nucli habitat va motivar en època moderna la construcció d'una nova església, on es va traslladar o crear la seu parroquial.

També és freqüent que l'església se situï en llocs elevats, possiblement a causa de la instal·lació primitiva d'un nucli amb finalitats de defensa; també hi ha santuaris que, aprofitant o no antigues estructures, s'instal·len en llocs alts, a vegades vinculats a Sant Miquel o als Àngels, per la seva proximitat al cel. Els santuaris elevats marquen el territori amb una fita visible, identificant un lloc sagrat, a vegades perdurant i alhora adaptant llocs de culte tradicional més antics; com també en trobem prop de fonts o coves, llocs misteriosos i religiosos per excel·lència, on semblen manifestar-se forces primigènies de la natura.

En els indrets de topografia més modesta però igualment en pendent o elevats, la

presència de l'església al capdamunt respon també a una constant de totes les religions, per a les quals la muntanya és lloc de trobament amb allò sagrat. L'ascensió cap a l'església predisposa al trobament amb allò sagrat i l'exercici espiritual d'elevació.

Per últim, sovint els cristians surten de l'església i recorren determinats punts geogràfics que marquen, de manera més àmplia, la presència del sagrat en el seu territori: capelles, ermites, santuaris, creus de terme... Solem anomenar aquests moviments processons, que tenen lloc en determinades festes de l'any, generals o particulars de cada comunitat. Es pot anar en romiatge a un santuari; es pot anar o tornar del límit del terme parroquial; es pot resseguir el nucli urbà, que, com en les processons de Corpus, es pot haver proveït de petits "llocs sagrats" (altars, capelles, fornícules amb imatges). Així, no només els edificis i els monuments interactuen amb el territori, sinó que les comunitats, que deambulen, el marquen amb el seu pas, una metàfora de la vida, que també és un pas i un trànsit.

3.2. L'orientació

Hem dit que l'església sol tenir una disposició lineal, de la qual parlarem. En la mesura del possible l'església és orientada, això és, l'absis assenyalat a llevant. Això es així perquè la tradició més antiga de l'Església invita a pregar mirant on surt el sol, signe del Crist ressuscitat (Benedictus: ens visitarà un sol que ve del cel per il·luminar els que viuen a la fosca). Cada sortida del sol és penyora de la Resurrecció, i de fet una manifestació del temps cíclic que evoca la manifestació d'allò sagrat; ja ho entenien així els antics egipcis. Fins els difunts s'enterraven orientats pensant en la seva resurrecció el dia del Judici. Això no es respecta en casos en què l'orografia o la trama urbana prèvia no ho permet, en què es van haver d'aprofitar estructures precedents, o en què es va voler honorar un element determinat situat de certa manera, com ara la tomba d'un màrtir o el lloc d'una aparició. Però l'orientació sol ser habitual. D'altra banda, en ocasions pot ser útil distingir l'orientació de l'església de l'orientació del celebrant: Sant Pere del Vaticà, per exemple, és una església que té l'absis principal mirant a ponent, però el celebrant (per antonomàsia, el Papa), ha mirat sempre a llevant, és a dir, a les naus i a la porta de l'església.

Aquesta distinció potser no és gaire rellevant pel que fa a la pràctica litúrgica actual, passat el Concili Vaticà II a redòs del qual s'ha difós universalment el costum que el ministre celebri de cara al poble fidel, independentment de l'orientació del temple. Però pot tenir interès a l'hora d'interpretar edificis històrics i el seu mobiliari litúrgic.

3.3. Elements que envolten l'església

Al costat de l'església parroquial hi podem trobar **la rectoria**. Una altra de les coses que podem trobar al voltant de les esglésies rurals és **el cementiri**. Separat (com els antics: la ciutat dels vius i la ciutat dels morts), com a tal espai reservat sovint es priva que no hi passi el bestiar. És tradició molt antiga dels cristians enterrar-se prop d'un lloc considerat sant, si pot ser la tomba d'un màrtir o d'una persona reputada per les seves virtuts (eren les anomenades necròpolis *ad sanctos*, a prop dels sants). A les esglésies, als seus altars, hi havia relíquies de sants, i si més no, elles mateixes constituïen espais sagrats. Si hi

sumem la presència de les sagreres i la seva consideració com a espai comunitari, entendrem que al voltant de l'església hi sorgeixin els cementiris. Com que l'església parroquial, a més, és el centre per a l'administració dels sacraments, i també els ritus funeraris, el cementiri a vegades és la primera cosa que retrata aquesta "centralització de serveis" que fa la parròquia. A la primera meitat del segle XIX, per raons de salut pública, els cementiris tendiren a allunyar-se dels nuclis habitats i sovint es proveïren de capelles pròpies; però en els hàbitats rurals dispersos els cementiris parroquials perduraren, a vegades fins avui mateix i encara en ús. Els xiprers es prefereixen per la seva forma ascensional, que invita a mirar al cel. La tomba és una de les formes més clàssiques de memòria, i la forma de les tombes, més o menys luxoses, ens parla de la identitat i a vegades de les pretensions dels difunts. Per herència de la legislació romana, enterrar-se dins de l'església va ser prohibitíssim durant els primers segles del cristianisme, amb la sola excepció dels màrtirs i altres sants, vinculables a l'altar, com a factor de raríssim prestigi. Per això clergues i alguns laics privilegiats cercaren d'enterrar-se a dins de les esglésies des de la Baixa Edat Mitjana, primer a les capelles i pòrtics (que són i alhora no són part de l'interior de l'església), després directament al sòl del temple, cada cop amb més èxit. Amb l'aparició dels cementiris públics, aquesta pràctica quedà reservada als bisbes dins de les seves seus.

Un fet que testimonia clarament la vocació comunitària de l'església és **l'espai públic que sol tenir al davant**, el que els francesos anomenen *parvis* (= paradís, forma part de les connotacions de la sagrera, sovint marcat amb pilones o cadenes). En molts nuclis aquest era un dels únics espais més o menys oberts, encara que l'església estigués encaixada entre altres cases, i un dels llocs de sociabilitat principal: per trobar-se, per passejar, per fer-la petar abans o després de missa; a vegades hi ha bancs, o arbres, o una font. Encara que sigui de manera molt senzilla, en forma d'esplanada o era, en els nuclis rurals, fins i tot en els aïllats, sol haver-hi un espai per trobar-se abans d'entrar i després de sortir. En alguns indrets de Catalunya, fins i tot, aquest espai rep el significatiu nom de "plaça del Diumenge".

Normalment en aquest indret o en algun lloc més o menys proper a l'església hi pot haver una instal·lació que té la funció de beneir el terme sense haver-se de moure de l'església parroquial, i també de conjurar les tempestes i el mal temps, temença principal de l'economia rural tradicional. Quan aquest lloc té forma de monòlit, tauleta de pedra amb una creu de ferro o creu de pedra alçada, rep el nom de **pedró**. Quan té forma de porxo a dues o quatre aigües se'n diu **comunidor**, perquè era el lloc de "comunir" o conjurar les tempestes; en aquest cas, també el podem trobar situat sobre la teulada de l'església, com un segon campanar, o fins i tot pot ser un pis del mateix campanar. El terme es beneïa cada any des d'aquest lloc, el 3 de maig, festa de la Invenció de la Santa Creu (avui 14 setembre, festa de l'Exaltació) amb relíquies de la Vera Creu mirant als 4 punts cardinals; després començava el salpàs per totes les cases. Sempre que amenaçava tempesta es podia repetir un ritual semblant.

4. LA FORMA DE L'ESGLÉSIA I EL SEU EXTERIOR.

4.1 El cos de l'església.

La **forma general de l'església**, assenyalada normalment per l'element vertical del campanar, es presenta com un joc de volums que es combinen en alçada. Solen ser de dimensions notables en relació amb la resta de construccions del nucli, o remarcables en el marc del paisatge (volums excepcionals adients a la Casa de Déu i casa de la comunitat, de tots). Com veurem en comentar l'espai interior, la nau central (o única) sol ser més alta i tenir als costats uns cossos més baixos, naus laterals o fileres de capelles; entre aquests elements, per fora, esdevenen característics els contraforts a les parets laterals. En les esglésies grans, quan hi ha transsepte, aquest se sol destacar en alçada com un cos transversal o dos cossos afegits a banda i banda; al creuer s'hi pot veure a vegades una cúpula, un cos aixecat amb teulada o fins una torre. La majoria d'esglésies parroquials solen tenir un sol **absis**, el major. En el romànic a vegades s'acompanya d'absidioles, tot amb finestres molt discretes. Alguns temples gòtics poden tenir, a l'absis poligonal i als murs laterals, finestrals més o menys grans, però els segles moderns preferiren els absis cecs, que es presenten com a masses arquitectòniques rotundes, preparats per a rebre a l'interior grans retaules.

Aquest aspecte volumètric té una relació íntima amb el disseny en planta, que sol ser relativament senzill en el cas de la majoria de temples parroquials. L'espai litúrgic és gairebé sempre direccional i això configura, fins temps ben recents, plantes majoritàriament lineals i allargades. La presència del **transsepte** en els edificis més notables dona a l'església, en total, la forma en planta d'una creu llatina, comparable a la d'un cos humà. Molt apte simbòlicament per a acollir la comunitat de cristians, l'Església, que forma el cos de Crist, amb l'altar i el celebrant (= Crist) a la zona del "cap" o capçalera.

4.2. El campanar

El campanar és un dels elements fonamentals de l'edifici. Les campanes es tocaven per a múltiples afers: assenyalar les misses, oficis i festes litúrgiques, avisar d'esdeveniments concrets, religiosos (enterraments, bateigs) o civils (foc, sometent) i, en cronologies avançades, escandir el temps públic amb el toc de les hores (sovint s'hi afegiren rellotges). Perquè siguin ben eficients, aquestes campanes se situen preferentment en alçada. Això es pot fer amb una senzilla espadanya o amb una torre campanar.

El campanar, que a vegades és una torre poderosa, segons els casos més o menys alta i esvelta, apareix en època romànica, ja inclosa més o menys en el disseny de l'església. També servia per vigilar. Però sobretot serveix per assenyalar. Assenyalar, en primer lloc, on és l'església: amb un campanar alt és més fàcil trobar-la. El campanar, com a element elevat, ajuda a remarcar l'excepcionalitat de l'església i de la seva condició "elevada", física o simbòlica, en el marc del territori (una mica com els xiprers en el cementiri). El campanar assenyala, també, la identitat del poble agrupat al voltant del seu campanar. Els poblets de l'Empordà, que es veuen de l'un a l'altre, testimonien aquest diàleg d'identitats que és el diàleg dels campanars. I, en sentit pejoratiu, es parla de la

"mentalitat de campanar" per significar un zel excessiu pels interessos d'un col·lectiu en detriment dels d'una comunitat més gran. La voluntat de singularitzar els campanars fa que, juntament amb les façanes i fins i tot més que elles, siguin aquestes torres les estructures que han concentrat més esforços artístics en els exteriors dels temples.

4.3 La façana

La **façana** és la part de l'església que rep aquell que se li acosta per entrar-hi. La façana més elemental, doncs, és la paret que té una porta: a la banda de migdia en molts edificis preromànics i romànics, a ponent (o en el mur oposat a l'absis major) en la majoria d'esglésies, sempre en relació amb la posició de l'edifici respecte dels camins i accessos, i també dels nuclis urbanitzats. Des del romànic, en els casos amb més possibilitat de mitjans, la façana amb la **portalada ornamentada** es pot concebre en termes de "declaració d'intencions", amb connotacions d'acolliment (forma abotzinada), de pedagogia (escultura o pintura amb el sant titular, la Mare de Déu, el col·legi apostòlic; escenes de temàtica religiosa, símbols com la creu; en alguns casos, en el romànic, sobretot, elements al·lusius al simbolisme del propi temple, com els mesos de l'any = temps cíclic, animals protectors, columnes i decoració escultòrica que indiquen un lloc prestigiós) i a vegades també d'avertiment moral (escenes del judici final, paràboles moralitzants, visions del cel i de l'infern). Són elements que preparen simbòlicament per a l'entrada dins de l'espai sagrat.

5. L'INTERIOR

En les esglésies cristianes, pel que fa al significat el que és veritablement important no és el continent, sinó el contingut: no l'edifici, sinó el que hi passa a dins. El mateix mot "església", que fem servir per anomenar el lloc de culte cristià, és en realitat emprat metafòricament, o com a metonímia: en sentit propi, designa la comunitat (del grec *ekklesía*, assemblea).

5.1. L'espai interior de l'església

L'espai mateix de l'església està concebut de manera que comuniqui aquests principis; aquest és el repte de l'arquitecte d'esglésies. És fàcil de reconèixer la sensació, en entrar dins una església, que es tracta d'un espai "amb ànima"; moltes vegades, produeix al que hi entra la impressió de trobar-se en un espai on les proporcions són exagerades, de tot menys humanes, que evoquen una potència i una realitat que ens depassa clarament. Hom té la impressió de trobar-se davant la presència d'allò sagrat, veu reproduïdes aquelles sensacions que des de les èpoques més remotes hi fan referència. Què és el que fa que aquest espai interior de les esglésies, també si són més modestes, tingui aquestes qualitats particulars? La casuística és molt gran -i també la nòmina

d'èxits i de fracassos en aquest intent-, però pel que fa a la seva disposició es pot dir que aquesta excepcionalitat de l'espai sagrat es defineix en termes de polarització, o si es prefereix, de dinàmica. L'espai litúrgic cristià és un espai dinàmicament ordenat, normalment en dos eixos: un de longitudinal i un altre de vertical.

L'eix longitudinal, que hem evocat ja un parell de cops en parlar de l'exterior i de la planta de l'església, ve determinat per la orientació del temple i el veterà costum de pregar de cara a orient. Això implica que hi ha un pol de focalització de les mirades i les atencions, que sol ser on hi ha l'**altar major**; és com si s'insinués un recorregut vers la zona de l'altar. Des d'època romànica pel cap baix aquest **absis** solia adoptar l'antiga fórmula semicircular, que atreu i rep fàcilment les mirades. Això jerarquitzava l'espai de manera que les coses situades més a llevant, més al fons, solen rebre la consideració de més importants (més "sagrades") que les que es troben a ponent. Sovint només els absis eren decorats o pintats, o ho eren amb més dedicació.

La dimensió vertical és la causa de les elevacions exteriors que hem comentat abans. A l'interior, se sol traduir en la presència d'un creuer, d'una cúpula, a vegades d'una llanterna que dona llum sobre el presbiteri (la llum que davalla és un altre símbol possible de la divinitat); o, almenys, en una coberta sovint amb volta, més elevada que els sostres de la vida ordinària. La cúpula, de planta normalment rodona, simbolitza el Cel, des d'on el Senyor "s'inclina per veure el cel i la terra" (Sl 113,6).

Aquestes dues tensions espacials, doncs, es poden interpretar en termes simbòlics: avançar endavant és avançar en el progrés de la revelació, en la història, cap a la salvació, protagonitzada pel Crist, cap de l'Església; alhora, mirar cap a dalt és -un cop més- elevar-se espiritualment cap al regne de Déu.

5.2. La decoració i les imatges a l'interior de l'església

Des d'una perspectiva d'interpretació de l'espai sagrat i de les seves dinàmiques, que acabem de descriure, les **imatges decoratives** de l'església poden tenir una funció de narració, d'assenyalar indrets, o de vehicular formes de presència de -o de mitjans per facilitar la proximitat espiritual a- les realitats sobrenaturals.

La temàtica narrativa de la decoració en les esglésies és molt antiga. La funció d'aquestes narracions és manifestar la qualitat de l'església com a "cosmos" pedagògic, com a resum de tot el temps i l'espai segons l'òptica de Déu i de la Història de la Salvació, sovint amb un esquema que oposa el Judici Final a ponent i imatges de salvació a llevant. Al fidel que es troba dins l'església no l'envolten els llocs normals ni els esdeveniments corrents, sinó els que el situen dins la Història de la Salvació, com a individu que en fa l'experiència de manera personal.

La cúpula, com hem indicat abans, és el lloc per a la representació de Déu; a les esglésies bizantines hi sol haver la imatge del Pantocràtor o Totpoderós que guaita des del cel amb la seva mirada amorosa; un altre factor que subratlla la qualitat simbòlica de l'església-edifici com a microcosmos. A les cúpules de les esglésies d'Occident no hi sol haver aquestes pintures, en ocasions reemplaçades per altres, sovint perquè al centre de la cúpula hi ha una llanterna. Però la simple volta de la nau també pot ser escenari de pintures que evocuen el cel o els misteris celebrats a dins l'església.

En època romànica, en els altars el missatge es concentra en les pintures murals de la conca absidal i també en els antependis o frontals, que sovint manifesten amb les seves

imatges la doble identitat de l'altar com a lloc de la presència de Déu i de repòs de les relíquies de sants i màrtirs. I a partir dels segles XIII-XIV, la narrativa i el símbol es concentren més aviat en els retaules (a casa nostra la pintura mural perd pes a partir del gòtic). Val la pena parlar-ne una mica perquè el retaule representa una síntesi particular de la decoració pedagògica de l'Església relacionada amb l'advocació de cada altar, sovint lligada amb la presència d'una imatge escultòrica que focalitza la mirada del fidel i "representa" la persona divina o santa que el presideix, amb més o menys interacció amb les imatges narratives dels carrers laterals del retaule.

En el renaixement i el barroc, el retaule es desenvolupa extraordinàriament en alçada i incorpora una proporció creixent de decoració esculpida; l'altar, per contra, sovint queda convertit en una simple lleixa de pedra a la part inferior del moble, suficient per a posar-hi els estris de la missa. La dimensió escenogràfica del retaule (decoració exuberant, polarització de l'espai litúrgic, exposició de continguts dogmàtics i també emocionals), s'imposa aclaparadorament a la senzillesa d'un altar que continuava manifestant, tímidament, quins eren els darrers fonaments litúrgics i teològics de tot el conjunt.

5.3. El tractament de la llum

Una altra manera concomitant de singularitzar l'espai interior és el tractament de la llum. Normalment les nostres esglésies tendeixen a ser fosques si considerem els mecanismes d'il·luminació natural (finestres). Però això no vol dir que no hi hagi una tradició en la gestió de la llum, que en primer lloc obeeix a raons de tipus simbòlic i teològic. Hem dit que l'església, en la mesura del possible, està orientada. I això vol dir que la llum entraria per l'est, per la zona de l'altar, al matí, a l'hora que es diu la missa, i per ponent, per la façana, al vespre, a l'hora dels oficis vespertins.

La llum entra per les obertures que els arquitectes calculen segons els seus desitjos i segons els costums de cada època i estil. Els temples romànics s'il·luminen amb petites finestres, a vegades tot just espitlleres, algunes encara amb llosetes d'alabastre translúcid, per raons estructurals però també per una voluntat de treball específic amb la llum (efecte «cova»). N'hi hagué de mitjanes amb vitralls, segons ens diuen els documents; no n'hem conservat cap. Que no hagi gaire obertures als murs nord dels edificis romànics, a banda de possibles raons simbòliques, obeeix també a motius climàtics i estàtics: no cal complicar l'estructura del mur pel cantó on hi entrarà més aviat poca llum. El gòtic, que al nord d'Europa (terra menys abundant de llum solar) representà una important especulació amb la llum i els colors, donà resultats més discrets a casa nostra, on predominen encara els panys de paret per sobre de les obertures. No obstant, cal valorar els notables conjunts de vitralls medievals conservats en llocs com la catedral de Girona o Santa Maria del Mar. D'ençà del Renaixement i fins a èpoques ben recents, es continuà optant per la il·luminació interior artificial i la ceguesa gairebé total dels murs interiors. En un país amb molts dies a l'any de llum solar, l'espai excepcional es caracteritzava, precisament, per una il·luminació íntima i artificial.

5.4. L'altar major i el presbiteri

La relació de l'espai de l'altar major amb la nau és la que configura l'eix bàsic de la tensió

longitudinal de l'espai sagrat. L'**absis major**, amb el **presbiteri** o tram recte que el precedeix, s'assenyala normalment pel fet d'estar uns graons elevat per damunt del nivell de la nau, i a vegades separat per una **barana baixa** o cancell, que pot ser de pedra, de fusta o de metall. Des de, pel cap baix, el segle IV l'espai litúrgic cristià es troba molt clarament segmentat i fins jerarquitzat segons els usuaris. Així com als bancs, tradicionalment, es distingia entre el costat dels homes i el de les dones, i els cors de les catedrals i monestirs servien -entre altres- per separar els laics dels religiosos professors, el presbiteri és l'espai del capellà i dels seus ajudants, assimilats a clergues. Graons i barrera constituïen un dispositiu molt apte per a rebre la comunió de genolls. Avui, en molts temples això ha desaparegut. En el món bizantí, des de molt antic les barreres cresqueren fins a separar completament, també visualment, l'absis de la nau: impedir la visió i no l'audició representava un mecanisme simbòlic addicional, que augmentava la sensació de percebre realitats molt sagrades (sagrat = desconegut, arcà, difícil de percebre). Al món occidental post medieval en quedà només la dimensió de separació pràctica, i avui han pràcticament desaparegut.

5.5. Els mobles del presbiteri

Al presbiteri, tot i que el **retaula** (o els grans panys de paret) pugui constituir com hem dit una finalització visual molt notòria, el que hi ha de més important són els mobles: sobretot l'**altar**, mesa de la cena i del sacrifici eucarístic, símbol del cos de Crist, és el més important, però l'acompanyen l'**ambó** (lloc de llegir la paraula, altar de la paraula) i la **càtedra** (seient del president, que difon el magisteri).

Segons les directrius del Concili Vaticà II, en els presbiteris nous aquests mobles són molt evidents i s'ha procurat que ressaltin a la vista. Però en els llocs antics el tàndem altar-retaula conservava tot el protagonisme. Un panorama prou freqüent en moltes parròquies és el d'un mur de fons de tres panys cecs, aprofitat per a instal·lar-hi un nou mobiliari litúrgic postconciliar de protagonisme evident; sol ser fruit de la destrucció del retaula major, sovint barroc, no poques vegades a causa de la guerra civil. Tant en esglésies antigues com modernes, podem trobar, cobricelant l'altar, un **baldaquí**: un element simbòlic però de gran presència, que serveix per a cobrir i protegir l'altar major, element fonamental del presbiteri.

L'**ambó** sovint quedava substituït per una **trona**, que podia servir per a les lectures en dies solemnes (normalment els lectors no es movien de l'altar) però que en la majoria de casos servia al predicador per fer arribar millor el sermó als fidels. Per això les trones solen estar avançades dins de la nau i tenir una espècie de sostre o **tornaveu** sovint decorat amb una imatge de l'Esperit Sant, que assenyala que la prèdica invoca la inspiració divina. Pel que fa a la **càtedra**, llevat de les parròquies amb molts beneficiats i residència coral, era abans un moble molt secundari, amb un banc o una cadira es podia passar, ja que la celebració de la missa es feia gairebé tota dempeus; amb l'excepció de les catedrals, que precisament reben el nom d'aquest seient, allí propi del bisbe.

5.6. El cambril.

En els llocs on hi ha veneració d'una imatge particular, sovint mariana, sol organitzar-se

un **cambril** o recambró situat en alçada per damunt i darrere de l'altar, on hi ha la imatge de culte que és visible des de la nau; sol ser accessible pels costats del retaule i sovint es troba integrat en l'estructura d'aquest, que n'és la façana. Així els fidels podien venerar la imatge amb facilitat, i especialment, el dia de l'aplec pertinent, sense destorbar la litúrgia celebrada a l'altar. Sovint es diu que aquesta funció venerativa fou també la generadora de les **giroles** o **deambulatoris** en les grans esglésies gòtiques; en realitat, per bé que la girola permet en efecte la circulació al voltant de l'altar major, cal tenir en compte les possibilitats que oferia a l'hora d'augmentar el nombre de capelles perimetrals en les esglésies grans.

5.7. La nau i el cor

Ja hem vist que els espais interiors dels nostres temples parroquials tenen com a element principal, doncs, una **nau longitudinal** capçada per l'absis, a la qual es poden afegir estructures com el transsepte, naus laterals o capelles laterals, capelles fondes, etc. Hi ha, doncs, un espai central, fonamental, comunitari, que les fonts antigues anomenaven el *quadratum populi*, destinat als fidels i també als moviments de la comunitat (processons, ofrenes, col·lecta, casament, per on passa el difunt; no és casual que hi hagi un camí central delimitat pels bancs). Altres factors per destacar la nau són els nivells: la nau central pot tenir un nivell més baix que les capelles laterals i, pràcticament sempre, més baix que l'altar major, per facilitar la visió dels actes litúrgics per part de tothom.

En les esglésies grans amb comunitat de clergues, al mig de la nau podia haver-hi **el cor**, sovint en posició propera a l'altar. En moltes esglésies no n'hi ha, i allí on n'hi havia en molts casos ha desaparegut; fins i tot en les catedrals i abadies, doncs, ara freqüentment la nau és ocupada només pels bancs dels fidels. Si hi ha cor, pot tenir barreres altes en els tres costats que no miren a l'altar major (com a Barcelona); no ens han de sobtar en perspectiva històrica, ja que la visió no era tan important com la fragmentació de l'espai en els seus diferents usuaris. En una catedral, el cor i l'altar major, units per l'anomenada *via sacra*, constituïen el nucli principal de l'edifici, destinat al culte del bisbe i dels canonges, al voltant del qual gravitaven les capelles com a escenaris de cultes de caràcter més particular, com veurem.

El nom de "cor" també es dona a la plataforma elevada damunt la porta, als trams de ponent de la nau: en parlarem més tard.

5.8. Les capelles laterals

Es tracta d'instal·lacions assimilables a "esglésies en petit", amb el seu altar, retaule, cancell, potser fins i tot bancs. Quina diferència hi ha? Primera, l'advocació, que serà diferent de la de l'altar major. Segona, no són destinades permanentment al culte comunitari. Tercera, els objectius de la creació. Al revés del que passa a Orient, a les esglésies occidentals hi ha molts altars per raons fonamentalment de devoció derivada de l'espiritualitat medieval. Com que la Mare de Déu, els sants i els màrtirs es consideraven tan propers a Déu que podien ser intercessors molt vàlids, les persones, famílies i col·lectius amb mitjans econòmics van voler, des del segle XIII més o menys,

dedicar-los altars d'una manera més particular, on un clergue especialment assignat pregués per la seva ànima. També per aquesta raó, les capelles (que són i no són ben bé dins de l'església) van ser els primers llocs on hi va haver tombes a cobert: les dels patrocinadors de l'estructura. la capella esdevenia així escenari de la memòria dels promotors davant de tota la comunitat. En les esglésies antigues (preromàniques i romàniques), que tenien poc més que l'altar principal, els nous altars que s'anaven fundant es construïen adossats als murs laterals, o bé, ben sovint, es col·locaven en noves capelles laterals construïdes a l'exterior i obertes als murs de la nau. A les esglésies més modernes, del gòtic en endavant, el disseny de l'església ja preveia lloc per als altars secundaris: com més capelles millor.

A banda de la voluntat personal o familiar, altres raons podien induir a privats o a la mateixa comunitat parroquial a dotar-se d'altres altars més enllà del major. Avui és habitual trobar el Santíssim en una capella lateral, que fins i tot pot servir per a les misses diàries amb menys concurrència, però no sempre ha estat així, perquè cada capella i retaula solia tenir el seu sagrari des de les darreries del segle XVI, a l'empara de l'espiritualitat promoguda pel Concili de Trento. Avui també és molt habitual trobar en alguna d'aquestes capelles el **confessionari** o moble per a confessar, amb un seient cobert per al ministre i un o dos reclinatoris (un per banda) per als penitents, que parlen a través d'una gelosia o reixa.

En context parroquial i sobretot rural, el més freqüent és trobar aquestes capelles dedicades a advocacions relacionades amb aspectes col·lectius, com ara sants que es consideren protectors de determinats moments o elements del cicle natural i agropecuari, és a dir, concrecions pràctiques de la percepció d'allò sagrat (i, per tant, mecanismes psicològics per mirar de controlar allò incontrolable): sant Isidre o sant Galderic, sant Antoni del porquet, sant Pere, sant Roc, santa Bàrbara, o la Mare de Déu, protectora general com a gran mare (la maternitat = capacitat d'engendrar com a manifestació destacada d'allò sagrat, creació de la vida). També podien ser capelles de col·lectius dins la comunitat, com ara gremis (Eloi dels orfegres o llauners, Llúcia dels sastres, Julià dels blanquers). En aquests altars, els sacerdots assignats, anomenats beneficiats (nodrits amb rendes de les famílies, de les comunitats, dels gremis o de les confraries) complien els seus deures litúrgics, i si de cas s'hi podia dir la missa o anar-hi en processó el dia del sant. Sobretot des d'època moderna, es combinà amb aquests cultes tradicionals noves devocions típicament contrareformistes: especialment el Roser o els Dolors, entre les marianes, però també la Puríssima Sang o les Ànimes del Purgatori. Algunes d'aquestes devocions creixien a l'empara de terços ordes o **confraries**, a vegades sota la tutela d'ordes religiosos.

Les confraries esdevenen organitzacions laiques prou potents, amb finalitats essencialment religioses però també amb una vessant d'assistència social. Era fàcil que, si eren prou valentes, no s'acontentessin amb una simple capella lateral en bateria de la nau, sinó que amb esforç econòmic i no sense afany d'emulació es construïssin **capelles fondes**, perpendiculars o paral·leles a la nau, amb entrada pròpia i cambra per als congregants o confreres, juntes, conferències, etc. Organitzant els seus exercicis i sobretot les seves processons, ben comprensibles en el marc de la cristiandat d'antic règim, aquestes confraries es convertien en un element molt important de la vida religiosa de les parròquies (ens han deixat passos, banderes, guions, manies, etc), i en molts casos duren fins avui dia.

5.9. El baptisteri.

Una d'aquestes capelles laterals, si no hi ha espai propi, fa de **baptisteri**. Recordem que batejar és una funció pròpia de les parròquies. La capella emprada per a tal fi sol ser una de les dels peus de l'església, a poder ser ben a prop de la porta. Primitivament (i a Itàlia se n'han conservat molts exemples, sobretot de catedrals) el baptisteri es trobava en un edifici independent fora de l'església, perquè només després del baptisme (que als primers temps solia ser d'adults) es podia entrar a participar plenament de l'Eucaristia. És a dir, després de batejar s'havia de poder "entrar" a l'Església (acte metafòric perfectament entenedor). On s'ha pogut, per tant, el baptisteri s'ha situat en una zona d'entrada, gairebé fora. En no poques esglésies, el baptisteri té una porta directa a l'exterior. El moble que habitualment presideix l'espai és una gran **pica baptismal** de pedra, a vegades doble, però de seguida, per raons pràctiques, s'hi va posar a dins un cossi de terrissa o d'aram. Sempre es mana que les piques tinguin tapa perquè l'aigua no s'embruti. De les tapes planes de fusta, couro i metall es va passar a les piramidals de fusta amb porteta.

Associades a la idea del baptisme trobem les **piques beneiteres**, situades al costat de la porta d'entrada al temple. El baptisme és un sacrament que regenera (neteja) i també fa renéixer (sortir de l'aigua= ressuscitar, com Jonàs). Recordant el baptisme, cada cop que el cristià entra a l'església (= Jerusalem celestial) se senya amb l'aigua beneïda, per recordar que és una anticipació d'entrar al cel, i per mostrar la seva voluntat de netejar-se del pecat i de renéixer a una nova vida. Les beneiteres són més elevades, poden ser petites i encabides al mur, o més grans, sovint evocant la forma de petxines.

5.10. El cor elevat i l'orgue

A la zona d'entrada de l'església hi ha, moltes vegades, **un cor**, normalment en forma de tribuna o plataforma que ocupa en alçada el tram o trams als peus de la nau. En les esglésies petites es pot sustentar amb bigues de paret a paret; en les més grans, sol ser una volta baixa, d'arcs carpanells o rebaixats, forma molt generalitzada en època moderna. En els llocs amb comunitat, podia ser que s'hi trobés en efecte dels professors, amb els seus seients o estalles; com a alternativa al cor de la nau, potser per a les hores nocturnes (matines, completes), o bé com a cor únic, estrictament separat de l'espai dels fidels, sobretot en comunitats femenines. Però també hi ha cors elevats als peus d'esglésies parroquials, sense comunitat, on fa sobretot la funció d'hostatjar el cor (ara no un moble, sinó un col·lectiu de músics) que animava musicalment la litúrgia.

A causa d'aquesta vinculació musical, és freqüent que en aquest espai s'hi col·loqui també l'**orgue** (o en el seu defecte l'**harmòni**, sense tubs, més petit i més assequible), que ha d'acompanyar els cants del cor. Però aquest instrument també es pot trobar vinculat al cor del mig de la nau, en les esglésies que en tinguin, o bé en una de les capelles laterals, sovint elevat en una tribuna, per tal que la capella pugui continuar funcionant com a tal (una solució freqüent en les esglésies gòtiques catalanes).

5.11. Les tribunes o triforis.

En moltes esglésies mitjanes o grans, del cor sol poder-se accedir a les **tribunes** o galeries que hi ha sobre les naus laterals o sobre les capelles de l'església. És una mena d'estructura present sobretot en esglésies d'època barroca i neoclàssica. Solen tenir forma de balcons intercomunicats; a vegades són cambres que no comuniquen gaire amb l'església i més aviat s'usen de manera independent o fins i tot des de fora. Aquests espais podien ser simples balcons decoratius o de trànsit, molt sovint acabaren servint de racons de mals endreços (instruments de la processó, bancs vells, imatges velles, làmpades, tota mena de rampoines) i fins, a vegades, podien servir com a locals parroquials, aules de catequesi, etc. En el passat fins i tot podien servir per emmagatzemar part de la collita corresponent a l'obreria parroquial. Funcions semblants podien fer les golfes, a sota teulada, en alguns llocs de dimensions considerables.

5.12. La sagristia

Adossada normalment a la zona de l'absis hi sol haver una petita cambra amb les funcions de **sagristia**: és el lloc on es guarda la roba litúrgica i els objectes per al culte i on es revesteixen els celebrants. Abans cada altar tenia el seu armari o arca. Més tard, entre el retaule, quan era recte, i la paret de fons, quan era circular o de tres o cinc panys, quedava un espai que un cop instal·lat el nou retaule podia ser aprofitat com a sagristia i al qual s'accedia mitjançant petites portes a banda i banda del retaule. Va ser la solució freqüent en esglésies romàniques que es dotaven de mobiliari gòtic o de gòtiques que es dotaven de mobiliari modern i necessitaven aquest espai. Algunes sagristies construïdes expressament en aquests períodes més tardans es van fer molt àmplies i luxoses, sobretot en monestirs i catedrals, però també en parròquies de nuclis rellevants. Sol haver-hi almenys un **lavabo** o pica d'aigua per tal que el celebrant es renti les mans abans i després de la missa, a vegades amb làpides que presenten inscrites les oracions rituals; a voltes hi ha fins i tot dues piques diferenciades, una per al lavabo d'abans de la missa i un altre per al de després, perquè si es volia ésser purista és diferent rentar-se les mans abans de tocar les espècies sacramentals que fer-ho després. El moble més característic de la sagristia és sens dubte la **calaixera**, que pot ser molt artística; en alguns llocs hi ha també grans armaris, i excepcionalment de forma semicircular o amb grans penjadors per a capes pluvials. En algunes sagristies (i si no en capelles, que avui ja no són tan necessàries per al culte) s'hi han pogut posar petits o grans museus parroquials.